

CAMPBELL'İN MONOMİT KURAMI BAĞLAMINDA *MANAS DESTANI*: BİR KAHRAMANIN SONSUZ YOLCULUĞU

The Epic of Manas in Case of Campbell's Monomyth Theory: A Hero With A Thousand Faces

Gülşah DURMUŞ¹

ÖZET

Bu çalışma, *Manas Destanı*'ni Joseph Campbell'in *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* adlı kitabında üzerinde durulan "yola çıkış- erginlenme- geri dönüş" şeklinde özetlenen aşama arketipi bağlamında yeniden anlamlandırma denemesidir. *Manas Destanı*, Manas'ın "ayrılış- erginlenme-dönüş" arketiplerine uygun olarak bireyleşme mücadelesini vermesi ve "Yüce Birey", "Anima", "Animus", "Gölge" ve "Yüce Ana" arketiplerini ele alması açısından önemlidir. "Yüce Birey" arketipi Alp Bakay, "Anima" ve "Animus" arketipleri Manas ve Kanıkey, "Gölge" arketipi Almambet, "Yüce Ana" arketipi Çıyırdı, Kanıkey ve Saykal vasıtasıyla metne taşınmıştır. Manas'ın kahramanlık yolculuğunda en büyük yardımcıları "Almambet", "Çuvak" ve "Sırgak"; en büyük "tiran"ı Konurbay olmuştur. Metnin sonunda Manas, Konurbay tarafından öldürülmüştür. Çalışmada Manas tarafından başlatılan ve olgunluğa ulaştırılan kahramanlık mücadelesinin, Manas'ın ölümünün ardından oğlu Semetey'e emanet edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Manas Destanı*, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, arketipsel sembolizm.

ABSTRACT

In this study *The Epic of Manas* was analyzed in case of Joseph Campbell's Monomyth Theory which was expressed in his book: *The Hero With A Thousand Faces*. The initiation process of Manas to become an individualized person, according to the Campbell's formula (separation- progress and return) is worthy in terms of the "Noble Individual", "Anima", "Anismus", "Shadow" and "Holy Mother" arche- types. "Noble Individual" arche- type is taken place with Alp Bakay, "Anima" and "Anismus" arche- types are taken place with Manas and Kanıkey, "Shadow" arche- type is taken place with Almambet and "Holy Mother" arche- type is taken place with Çıyırdı, Kanıkey and Saykal in the text. Almambet, Çuvak and Sırgak are the most important supporter and Konurbay is the strongest tyrant of Manas. At the end of the text Manas is killed by Konurbay. The result of this study can be summarized with this sentence: The initiation process which was started and reached at a mature degree by Manas was put into his son Semetey's hands after his death.

Key Words: *The Epic Of Manas*, *The Hero With A Thousand Faces*, the arche-type symbolism.

GİRİŞ

Bu çalışma, Sağımbay Orazbakoğlu (1867- 1930) tarafından rivayet edilen ve Abdulkadir İnan tarafından kısaltılarak mensur biçimde Türkiye Türkçesine aktarılan *Manas Trilogisi*'nin Manas'ın ölümüne kadarki bölümünü Joseph Campbell'in *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* adlı kitabında üzerinde durulan "yola çıkış- erginlenme- geri dönüş" şeklinde özetlenen aşama arketipi bağlamında yeniden anlamlandırma denemesidir. Campbell çalışmasının kuramsal teorisini Carl Gustav Jung'un analitik psikolojisi ve bu kuramın terminolojisi üzerine yapılandırmıştır. Bu nedenle çalışmada zaman zaman Jung tarafından arketipsel sembolizm konusunda öne sürülen tespitlere de başvurulmuştur.

Orta Asya Türk boylarından olan Kırgızlara ait *Manas Destanı*, tarihin çeşitli devrelerinin ve kültürlerinin izlerini taşımaktadır. Destan, elli civarında zengin ve değerli varyant ile bir milyona yakın mısra olarak bugüne gelmiştir. *Manas Destanı*'nin; "Manas", "Semetey", "Seytek", "Alımsarık" ve "Kulunsarık" olmak üzere, beş dairesi mevcuttur. Destanın tamamını anlatanlar, "Manasçı"; bir bölümünü anlatanlar, genel olarak destancı anlamına gelen "ırçı" veya anlattıkları daireye göre "Semeteyci", "Seytekçi" diye anılmaktadır (Yıldız, 1995: VII).

¹ Araştırma Görevlisi, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi – MALATYA Mail: gulsah.durmus@inonu.edu.tr

Sagımbay Orazbakoğlu tarafından rivayet edilen *Manas Trilogiası*, Abdulkadir İnan tarafından –destanın epizotlarına da gönderimde bulunulacak biçimde- “Kalmuk Hanı Alevke (Alööke)’nin Kırgızları Yağma Etmesi”, “Manas’ın Dünyaya Gelişi”, “Şooruk Han’ın Kırgızlara Karşı Savaşı”, “Almambet’in Kıpçak Beyi Er Gökçe’ye Gelişi”, “Alp Almambet’in Manas’a Gelişi”, “Son Savaş” ve “Manas Alp’in Ölümü” ana başlıkları altında kısaltılarak Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (1985: 5- 9).

Gerçekleştirilen alanyazın taraması sonucu elde edilen verilere göre *Manas Destanı* bugüne kadar W. Radloff’un derlediği *Manas Destanı* metni ve dstandaki Kırgız kültürü ile ilgili tespitler ve değerlendirmeler (Yıldız, 1994), destanın Türk sosyo- kültürel yapısı içindeki yeri (Eroğlu, 1996), dstandaki ahlak anlayışı (Atak, 1999), destanın Danimarkalı ünlü halk bilimci Axel Olrik’in epik kurallarına göre incelenmesi (Yılmaz, 1999), resimli hikâyelerin çocuk eğitimindeki rolü ve *Manas Destanı*’nın hikâyeleştirilmesi (Akengin, 1999), destanın tarihî tabakaları (Urayimova, 2001), dstandaki Türkiye Türkçesine benzer kelimeler (Kılıç, 2006) ve dstanda yer alan müzikal öğeler (Vural, 2013) bakımından akademik düzlemde ele alınmıştır.

Emine Gürsoy Naskali tarafından da destana Manas’ın etrafındaki yiğitlerin sayısının neden kırk olduğu sorgulanarak yaklaşılmıştır (1996).

Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği* adını taşıyan kitabında içlerinde *Manas Destanı*’nın da yer aldığı Türk destanlarını tarihsel gelişim çizgisi içinde ele alarak tasnif etmiş, olay örgüsü, ortak motif ve yapı bakımından ele aldığı bu destanlar için bir motif indeks teklifinde bulunmuştur (2003).

Karl Reichl, Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi kapsamında yayımlanan *Türk Boylarının Destanları* adlı kitabında Türk destanlarını “destan anlatıcısı, şaman, âşık ve şair”, “anlatım”, “tür”, “hikâye kalıpları”, “formel ifadeler ve ifade çeşitliliği”, “retorik stil ve anlatım tekniği” ile “zaman ve yere göre değişimler” alt başlıklarında ayrıntılı bir biçimde ele almış ve bu alt başlıklarda yer yer *Manas Destanı*’na da gönderimlerde bulunmuştur (2002).

Eski çağlara ait destanlar ile mesnevilerde, umumiyetle karakterleri aynı kalan basit ve sabit karakterli kişileri “tip” olarak tanımlayan Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar* serisinin tip tahlillerine ayrılan üçüncü cildinde *Manas Destanı* üzerinde de durmuştur. Kaplan’a göre “Manas, tıpkı ‘Oğuz Han’ yahut ‘Kazan’ gibi, belli ve muayyen bir tarihî şahsiyeti değil, göçebe insanın ‘archetype’ini temsil eder. Onda araştırılması lazım gelen şey, belirli tarihî vakalar ve şahıslarla olan münasebetinden ziyade, sosyal durum ve medeniyet şekliyle olan alakasıdır. Çünkü onu yaratan ve canlı kılan, bu sosyal durum ile medeniyet şeklidir” (1985: 67).

Campbell’ın Monomit Kuramı ve Arketipsel Sembolizm Bağlamında *Manas Destanı*

Manas’ın Doğumu

Campbell, monomitin çekirdek birimini “yola çıkış” aşaması ile başlatmaktadır (2000: 41). *Manas Destanı*’nda da Manas’ın kahramanlık yolculuğunun olağanüstülüklerle dolu yapılanışı kendisini o daha dünyaya gelmeden hissettirmeye başlar. Manas’ın babası Cakıp Han ile annesi Çıyırda Hatun evleneli on dört yıl olduğu hâlde çocukları olmamıştır. Cakıp, Çıyırda’yı mezarlı yerleri, yatırları ziyaret etmemekle; elmalı, kutlu yerlerde yuvarlanmamakla, kutlu pınarda gecelerce kalıp çocuk istememekle suçlar (İnan, 1985: 14). Buradan hareketle elma ve pınar metaforlarının Türk mitolojisinde doğurganlığa işaret ettiği sonucuna ulaşılabilir. Nitekim Türk masal ve halk hikâyelerinin çoğunda çocuksuz anne ve babalar kendilerine ak saçlı yaşlı adam ya da Hızır tarafından verilen yarımşar elmayı yemek suretiyle çocuk sahibi olurlar. Elma metaforu aynı zamanda bütünlüğü, tamlığı temsil etmekte ve şekil itibarıyla mitolojik –tam- çevrime, dramatik eğriye gönderimde bulunmaktadır.

Eliade’a göre “[şu] ya da bu biçimde, insan, miti yeniden anımsatılan ve yeniden gerçekleşme aşamasına getirilen olayların kutsal, coşku verici gücünün etkisine girmek anlamında ‘yaşar’ (2001:

28). Buradan hareketle metinde geçen “elmalı kutlu yerlerde yuvarlanma” işleminin, eyleme geçirilerek yeniden “yaşanması” istenilen bir doğurganlık miti olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu mit, yapılanış itibarıyla da Hooke tarafından, “yapılan” eylemler bölümü ile “söylenen” sözler bölümünden oluştuğu belirtilen “ritüel mitosları”nın “yapılan” eylemler bölümüne karşılık gelmektedir (1991: 10).

Rüyalar, uykudayken bedenimizi terk eden ruhumuzun gerçek yaşantısını yansıtırlar. Veya rüyalar, Tanrı ya da kötü ruhlu cinler tarafından insana iletilen duygulardır. Ya da akıldışı arzularımızın bir tatmin arayışıdır (Fromm, 1997: 49). Metinde Manas'ın doğumu, Cakıp'ın ikinci karısı Bakdevlet'in gördüğü rüya vasıtasıyla önceden haber verilmiş olması bakımından kutsal bir nitelik taşımaktadır. Bu rüyanın tabirine göre Çıyırda Hatun bir kız, bir erkek; Bakdevlet Hatun ise ikiz erkek çocuk dünyaya getireceklerdir. Bu düş gerçek olur (İnan, 1985: 15).

Metinde Bakdevlet'in gördüğü rüya dışında gerçeğe dönüşen iki rüya daha vardır. Bu “haberci” rüyalardan ilki Manas tarafından görülen ve Acıbay tarafından “Esen Han ile kavga edip mücadele yapan Almambet, Manas'a gelip yardımda bulunacaktır” (45) şeklinde yorumlanan rüyadır. İkinci rüya Kanıkey tarafından görülmüştür ve bu rüyada Almambet, Çuvak ve Sırgak'ın şehit düştüğüne, Manas'ın atı Akkula'nın öldürüldüğüne (143) işaret edilmiştir.

Manas'ın serüvenine daha doğmadan büyümlü bir nitelik kazandıran ve onun kahraman bir yiğit olacağına işaret eden bir diğer ayrıntı, annesi Çıyırda Hatun'un çocuk sahibi olacağına dair müjde aldıktan sonra Cakıp Han tarafından verilen ziyafette her türlü yemekten tiksinişi ve “pars yüreği” yemek istediğini söylemesidir. Çıyırda Hatun'a bir avcı tarafından öldürülen bir parsın yüreği yedirilmiş ve Çıyırda Hatun dokuz ay sonra bir erkek çocuk dünyaya getirmiştir (15).

Manas'ın Öldürdüğü İlk Hayvan: Fil

Jean Poul Roux, çocuğun ergenliğe girişinde bir av hayvanını parçalayarak ya da savaşarak işlediği ilk cinayetin bir zafer olarak onu erkeklerin toplumuna dâhil ettiğini ve ona bir kadın alma hakkını verdiğini söyler. Bu güç birikimiyle savaş, cinsel birleşmeyi yeni bir doğuşu temsil etmektedir (2002: 188). Kadın alma hakkından çok **ergenliğe giriş ve erkeklerin toplumuna dâhil oluşla** bağlantılı olarak Manas'ın kahramanlık serüveninde **öldürdüğü ilk hayvanın fil olduğu** tespit edilmiştir. Aranık denilen yerde gerçekleştirilen büyük savaşta Manas, Keselik Han'ın sekiz filini hortumlarını kesip parçalayarak öldürmüştür (28). Manas'ın kahramanlık serüveninin fillerle bağlantısı bu kadarla kalmaz. “Manas'ın karargâhının önünde kırk pehlivan muhafız, **fil derisiyle** kaplanmış davul bulun[maktadır]. Düşman yaklaştığı zaman bu davula vuru[lmakta], davulun sesini işiten kırk yiğit ile Manas derhâl savaş durumuna geç[mektedir]” (73-74). Bunun yanında Manas ne zaman hiddetlense “[o]nun kan görmeden hiddetinin geçmeyeceğini bilen arkadaşları sevdiği **fillerden** birini getir[ir] o da bu fili öldürüp kılıcını kınına koyduktan sonra hiddeti din[er] ve kırk yiğidi ile sohbe başla[r]dı” (75). Manas'ın kahraman olma serüveninin en güçlü tiranlarından biri olan Konurbay, Alp Yolay'dan ganimet olarak aldıkları at sürülerini Kırgızların elinden kurtarmasını isteyince Yolay, “Bunların [Kırgızların] hepsi **fil gibi güçlü alplar** imiş. At sürülerini çevirmek için tek başıma gidemem” diyerek Konurbay'ın emrini yerine getirmeyi reddetmiştir (112- 113).

Deniz Karakurt tarafından hazırlanan *Türk Söylence Sözlüğü*'nün “Manas” maddesinde “Manas: (Ban/ Man/ Yan). Heybetli, görkemli anlamına gelir. Ayrıca bu sözcük huy, mizaç, karakter demektir. Türkçede Yağan/ Yağna, Moğolca Zağan, Tuvaca Çağan sözcükleri ile aynı kökten gelir ve bunların tamamı **fil** demektir. Eski Altaycada öğrenmek anlamı da kökün içinde mevcuttur” (149) açıklamasında bulunulmuştur. Ancak bu açıklamaların ardından Karakurt tarafından Tarihî Türk Lehçeleri hususunda herhangi bir kaynak gösterilmemiştir.

Manas kelimesinin “fil” anlamına gelen kelimelerle aynı kökten geldiğini belirten kaynakların varlığı, destan metninde Manas tarafından öldürülen ilk hayvanın fil olması, Manas'ın yiğitlik sembollerinden biri olan davulunun fil derisinden yapılmış bulunması, arkadaşlarının Manas

sinirlendiğinde yatıştırmak için ona öldürmesi için fillerden birini getirmesi ve düşmanlarının Kırgızları fillere benzetmesi *arketipsel sembolizm* açısından oldukça dikkate değerdir.

Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* kitabının “fil” maddesinde “Beyaz fil Buda’nın önemli simgelerinden biriydi. Jataka hikâyelerinden birinde Buda’nın girdiği biçimlerden olan beyaz ve altı dişli filin öyküsünü okuyoruz. Uygurca yazılmış bu hikâyeye göre, Buda altı dişli beyaz bir kutsal fil olarak Himalayaların yamacında yaşamaktadır. Yine fil suretindeki iki karısından birine çiçek vermeyi unuttur. Unutulan eş, çiçek verilen diğerini **kıskanır** ve fil biçimindeki Buda’dan **intikam almayı tasarlar**” açıklamasında bulunmuştur (2002: 147).

Bu açıklamada geçen “intikam almayı tasarlamak” ifadesi ile Manas’ın atalarını kovdukları ana yurtlarına tekrar kavuşturmak amacıyla çıktığı kahramanlık mücadelesinde Kalmuk, Moğol ve Çinlilerden intikam alma arzusunda olması arasında da *arketipsel sembolizm* bağlamında bir paralellik söz konusu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Jung, arketiplerin etkisinde kalma olayını ‘şişme’ [inflation] olarak adlandırır. Böylece etki altında kalan kişinin, kendisine göre çok büyük ve tamamen kolektif nitelikteki bir şey tarafından ‘şişirildiğini’ belirtir (Fordham, 2008: 75). Metinde yer alan filler dış görünüş itibariyle şişirilmiş bir yapılanışa işaret etmektedir. Bu yapılanış itibariyle fillerin, Freud’un kişiliği oluşturduğunu belirttiği üç yapıdan biri olan egoya denk geldiği belirtilebilir (Yazgan İnanç, Yerlikaya, 2012: 20-24). Çünkü kahramanlık mitosunda “kahraman adayı”, macera sürecinde dış güçlerle savaşılmaya başlamadan önce kendisiyle içsel bir mücadele gerçekleştirmek ve kendi egosunu yenmek zorundadır. Kendisi ile mücadele edip egosunu yenemeyen kişinin, dış güçlerle edeceği mücadeleyi kazanabilmesi mümkün görünmemektedir.

Metinde Manas, Aranik denilen yerde Keselik’in ilk filini hortumunu kesip parçaladıktan sonra bundan başka yedi filin daha hortumunu keserek onları savaş meydanından çıkarır (İnan, 1985: 28). Metinde parçalanan ilk filin ardından karşılaşılan fillere “yedi” formülistik sayısına gönderimde bulunulması Freud’un ego yapılanışı ile birlikte düşünüldüğünde okuru İslam tasavvufundaki yedi nefis makamına götürmektedir.² İslam tasavvufundaki insan-ı kâmil olma serüveni, birinci nefisten yedinci nefse doğru içsel mücadelelerle ilerlenen seyr ü sülûk yolculuğundan geçer. Metinde fillerin toplam sayısının sekiz olması ile İslam dinindeki “sekiz cennet/ heşt behişt” anlayışına, özellikle vurgulanan yedi formülistik sayısı ile de İslam dinindeki “yedi cehennem” anlayışına gönderimde bulunulmuş olunabileceği de belirtilebilir.

Manas’ın Ad Dügünü

Metinde Manas’ın kahramanlık serüveninin doğumundan hemen sonra gerçekleştirilen büyük ad verme düğününe yansıyan en dikkate değer yanı, düğünde Kırgızlar tarafından çocuğa “Manas” adının verildiğinin gizlenmesine karar verilmesidir. Bu ad sadece Kırgızlar tarafından bilinecek ve “tiran” konumundaki “Kalmuklar”, “Çinliler” ve “Moğollar”dan gizlenecektir. Böylelikle isim düğününde çocuğun adının “Dev Cinli” olduğu ilan edilir. Bu ad değişikliğinin sebebi, Çinli Esen Han’ın kâhinlerinin Kırgızlarda Manas adlı bir çocuğun doğacağını ve bunun Çin ve Kalmuk halkları için büyük bir bela olacağını haber vermiş bulunmalarındadır (İnan, 1985: 15).

“Yüce Ana” Arketipi

Yüce Ana arketipinin genel anlamda ortak bilinçdışını yansıttığını, benliğin onunla iletişim içinde bulunduğunu ve kişiliğin gelişiminde çok etkin rolü olduğunu belirten Gökeri’ye göre Yüce Ana’nın “[k]orkunç, mahvedici, yutup engelleyen, bir güç olmaktan, şefkatli, koruyan, besleyip

* **Nefs-i emmare**, üzeri yoğun ve kalın perdelerle örtülü nefis; **nefs-i levvame**, üzeri hafif ve ince perdelerle kaplı nefis; **nefs-i mülhime**, üzeri nur- zulmet karışımı perdelerle kaplı nefis; **nefs-i mutmainne**, bir öncekine göre nurlu perdelerin ağırlıkta olduğu nefis; **nefs-i raziye**, bir öncekine göre nurun daha fazla, karanlığın daha az olduğu nefis; **nefs-i merdiyye**, bir öncekine göre nurun daha fazla, karanlığın daha az olduğu nefis; **nefs-i kâmile** (nefs-i zekiye), perdelerin tamamen kalktığı, zulmetin kalmadığı nefis makamı. Birinci nefsten yedinci nefse doğru gelindikçe cismaniyet, zulmaniyet, kesafet azalırken derece derece ruhaniyet, letafet artar (Uludağ, 2001: 271).

büyüten, yaşam gücü veren bir varlığa kadar tezatlarla dolu bir kapsamı vardır” (1979: 26). Yüce Ana arketipinin “[k]orkunç yanı cadı nitelikleri taşıyan ‘Korkunç Ana’da (Terrible Mother), şefkatli yanı ‘İyi Ana’ arketipinde yansımaktadır” (27). İyi Ana karakterinin temel özelliklerinden biri de kahramanın kendinden bir anlamda kopup bilinçlenmesini, kişilik kazanmasını isteyen, ona bu yolda olanak sağlayıp yardım eden yanıdır. Buna Neumann ‘transformative’ (değiştirici) özelliği der (27- 28).

Manas’ın eşik ve sınavlarla dolu büyülmüş kahramanlık mücadelesinde ‘transformative’ (değiştirici) özelliği ağır basan üç Yüce Ana arketipi tespit edilmiştir: annesi Çıyırda Hatun, karısı Kanıkey ve “ahretlik dostum” (İnan, 1985: 154) dediği Saykal.

Er Gökçe’nin yiğitleri tarafından Gökçe’nin karısı Akergeç’le ilişkisi olduğu yolunda kendisine iftira atılan Almambet, hediyeleriyle birlikte Manas’ın yanına gelir (İnan, 1985: 47). Manas’ın annesi Çıyırda Hatun, Almambet’i “yavrum” diye kucakladığında memelerinden süt akıverir. Manas ve Almambet, Yüce Ana Çıyırda Hatun’un çağrısına uyarak onun memelerini emer ve öz kardeş olurlar (47). Burada Kırgızlarda süt kardeşliğinin öneminin vurgulanmasının yanında dikkate değer bulunan diğer nokta, kardeşlik mefhumunda samimi bir niyetle paylaşılan anne sütünün soy sop, genetik ve çevreden daha çok önemsenmiş olmasıdır.

Hain ve kurnaz “tiran” Közkaman, Manas’a aynı soydan geldiklerine ve kendisine sığınmak istediklerine dair bir mektup yazıp adam gönderdiğinde babası Cakıp Han, bu duruma memnun olur ancak sezgisi kuvvetli Yüce Ana rolündeki Çıyırda Hatun ile Kanıkey bu duruma hiç sevinmezler (54). “Bir gün Kanıkey bu ‘yeni kardeşler’in evlerde puta taptıklarını işitti. Ona göre bunlar ‘Kırgızlığı’ çoktan unutmuş, gâvur olmuşlardı. Onların hareket ve tavırlarını hiç beğenmiyordu. Onların her davranışından şüpheleniyordu, bu Közkamanlardan Manas’ın başına bir felâket gelebileceğinden korkuyordu” (55).

Metinde yer alan ikinci Yüce Ana Kanıkey; Manas ve kırk yiğidi savaşırken en muhtaç oldukları anlarda onların yiyecek, giyecek ve ilaç ihtiyaçlarını temin eder (119). Gördüğü düş sonrası Manas’ın kahramanlık serüvenindeki en büyük yardımcıları olan “Almambet”, “Çuvak” ve “Sırgak”ın şehit düşüklerini ve Manas’ın sevgili atı “Akkula”nın öldürüldüğünü sezinler ve oğlu Semetey için terbiye ettiği atı “Tayburul” ile diğer hediyeleri bir kabile ile Manas’a gönderir (143). Kanıkey, aynı zamanda savaş yaralarının nasıl tedavi edileceği ve afyonlu ilaçların nasıl hazırlanacağı konusunda da bilgi sahibidir (146).

‘Transformative’ (değiştirici) özelliği ağır basan üçüncü Yüce Ana, Manas’ın “ahretlik dostum” (İnan, 1985: 154) dediği Saykal’dır. Manas, ölmeden hemen önce Kanıkey’e vasiyetini belirtirken Saykal hakkında bilgi verir ve Kanıkey’den Saykal’ın cenazesine mutlaka davet edilmesini ister. “Bu kız, Manas’ın arkadaşlarıyla çarpışıp hepsini yendikten sonra Manas’ın kendisi ile çarpışmış, fakat ‘Manas bir kıza yenilmiş’ demesinler diye yenilmiş olarak görünmüştür” (149).

“Yüce Birey/ Yaşlı Bilge Adam” Arketipi

Kişinin yaşamında etkin olabilecek iki arketipin “Yaşlı Bilge Adam” ve “Büyükanne” olduğunu belirten Jung, yaşlı bilgeyi anlatımın arketipi olarak adlandırmaktadır. Ancak bu arketip, başka kılıklara bürünmüş olarak da görüldüğünden –örneğin bir kral, bir kahraman, bir doktor ya da bir kurtarıcı- ‘anlatım’ sözcüğünü geniş anlamda almak gerekir (Fordham, 2008: 74). Metinde yaşlı bilge arketipinin en güçlü yansıması Alp Bakay’dır. Manas doğduktan sonra babası Cakıp Han, onu terbiye etmesi için Bakay Han’a emanet eder (Yıldız, 1995: 540- 541). Manas’ı, babası Köketay’ın vasiyetine rağmen aş (matem) törenine davet etmeyen Bokmurun, Kırgızların en büyük düşmanları olan Kalmukları, Moğolları ve Çinlileri törene davet ettiği için törenin düzeni bozulmuş ve bir tehlike ortamı doğmuştur. Kendisini bu tehlikeden kurtarmak için Aydar’ı elçi olarak gönderip Manas’tan yardım isteyerek onu bir “maceraya çağırın” Bokmurun’un bu teklifi karşısında Manas hiddetlenir. Alp Bakay hemen devreye girerek Manas’a “Bokmurun çok genç, hatta çocuktur. Babasını kaybetmekle büsbütün sersem olmuş olduğunda şüphe yok. Onunla

çarpmak, onun sürülerini yağmalamak senin gibi büyük, ünlü alpa yakışmaz” diyerek onu uyarır (62). Manas, Aydar’a hücum etmek isteyince Kanıkey araya girerek atalarının töresinde davetçinin de elçi gibi olduğunu belirtmiş ve “elçiye ölüm yok” demiştir. Elçiyle uğraşmanın Manas’a şeref vermeyeceği konusunda Kanıkey’in yaptığı uyarılara Alp Bakay da -Manas’tan aynı ricada bulunarak- destek olmuştur (75).

Kendisi öldükten sonra düşmanlarının mezarından ölüsünü çıkararak öç alabileceklerini düşünen Manas, Kanıkey’e vasiyetini bildirirken ondan Alp Bakay’a danışarak kendisini kimsenin bilmediği bir yere gömmelerini ister (148- 149). Metinde Alp Bakay’ın “Yaşlı Bilge” arketipinin yansıması olduğunun bir diğer somut göstergesi onu tarif etmek için kullanılan “her müşkülün çaresini bulan Alp Bakay” (117), “[ö]lüm ile oynayan, düşmanlardan korkmayan Bayın oğlu Alp Bakay” (119) ifadeleridir. Ünlü “tiran”larından Niskara, Manas’a kendisini tanıtırken “Sana Bakay nasıl ise, ben de Kalmuklar için öyle idim. Kara püsküllü Kalmuk ili hanlarının gözü idim” (125) diyerek Alp Bakay’ın Kırgızlar arasındaki yüce kişiliğine ve değerine işaret etmiştir.

“Anima” ve “Animus” Arketipleri

Frieda Fordham *Jung Psikolojisinin Ana Hatları* adlı kitabının üçüncü bölümünde kolektif bilinçdışının arketipleri üzerinde durmuştur. Ona göre “[k]adınlardaki ‘animus’ erkekteki ‘anima’nın karşılığıdır. Anima gibi o da üç kökten türemiş gibi görünmektedir: Bir kadına miras kalan erkeğin kolektif imajı, yaşamı boyunca erkeklerle ilişkilerinden kaynaklanan, erkeklikle ilgili kendi deneyimi ve içindeki erkeksi köken” (2008: 69).

Metinde Çubak Alp, Kanıkey’in huy ve güzelliğini öğrenmek için Manas tarafından bir casus olarak gönderilir. Kanıkey, bunu anlar ve Çubak’a aç bir kaplan gibi saldırır. Çubak, kaçmaya mecbur kalır. Manas, Çubak’a onu takip edenin bir erkek değil bir kız olduğunu haber verince Çubak boynunu büküp “ey alpım, bu kız dediğin kızlardan çıkan bir arslanmış. Bizim arslan Manas’a layık bir kızdır. Bununla evlenirseniz bahtınız açılacak, her türlü teşebbüsünüzde muvaffak olacaksınız” der ve [Kanıkey’le] mücadele[si] sırasında başına gelenleri [Manas’a] tek tek anlatır (İnan, 1985: 48- 49). Çubak, bu sözleriyle aynı zamanda Kanıkey’in içindeki erkeksi kökeni, bu kökenin onun davranış biçimlerine nasıl yansıdığını da dile getirmiş olur. Kanıkey, âdetâ Manas’ın erkeksi bütün yönlerinin bir kadında tezahür etmiş biçimidir. Manas, savaş meydanlarında ganimet olarak elde ettiği Kalmuk’tan Karabörk ve Kolca’dan Akılay’ı almış (48) ancak Kırgız geleneklerine göre toylu düğünlülük evlenmemiştir. Manas’ın bu iki kadından çocuğu da yoktur. Manas’ın Kanıkey’i kendisine eş olarak seçmesinde onda kendisinin erkeksi yönüne ve yiğitliğine çok benzeyen nitelikler görmüş olması etkili olmuştur.

Destanda Manas ile Kanıkey’in birbirleri ile örtüşen tarafları, Manas için kullanılan “avcı kuşu” ve Kanıkey için kullanılan “sungur” benzetmeleri ile tamamlanmıştır (İnan, 1985: 50).

Manas, Er Gökçe ve Almambet, -sırasıyla- Karahan’ın üç kızı olan Kanıkey, Akergeç ve Aruke ile evlenmiş; üç bacanak, tiranları Esen Han’a karşı büyük zaferler kazanmıştır (İnan, 1985: 53).

“Gölge” Arketipi

Manas’ın kahraman olma ve Kırgızları ata yurtlarına kavuşturma mücadelesinde en büyük “yardımcı”sı Almambet, en büyük “tiran”ı ise Alevke oğlu Konurbay’dır. Manas, bu durumu “Süngüme takılan kızıl bayrağım, Kangay’dan gelmiş armağanım, doğan kuşum Almambet[!] [S]ıkıntılı günümde sen benim en gerekli dostumsun!” (118) ve “[b]aşka Kalmuk, binlerce Kalday’ın önemi yok, pamuklu kuşağı, geniş çizmeli[,] caka satan Konurbay’a yetişeyim” (117) cümleleriyle ortaya koymuştur.

Jung, bireysel bilinçdışında bulunan diğer yüzümüzü “gölge” olarak adlandırmaktadır. (...) Toplumsal standartlara ve bizim ideal kişiliğimize uymayan tüm vahşi istek ve duyguları kapsar. Utanç duyduğumuz ve kendi hakkımızda bilmek istemediğimiz her şeydir (Fordham, 2008: 62- 63). Prensiplerimize aykırı olduğu için ahlaksal, estetik ya da başka nedenlerle kabul etmek

istemediğimiz ve farkında olmadan bastırduğumuz nitelikler oluşturur gölgeyi. Gölge, ruhsal bütünlüğün “karanlık yanı”, “karanlık kardeşi”dir (Gökeri, 1979: 18- 19).

Bir Kalmuk prensi olan Almambet, Han- Yaylası ve Esen Han'a sadakat noktasında girdiği bir tartışma sonucu babası ile darılır (37- 39) ve önce Kıpçak Beyi Er Gökçe'ye gelerek sığınır, Gökçe'nin yanındayken Müslüman olur. Bir Kalmuk prensinin Müslüman olması büyük bir olaydır (41- 42). Sonrasında Er Gökçe'nin yiğitleri tarafından iftiraya uğrayan Almambet (42- 44) Manas'a gelir. Manas'ın yiğitlerinden Çuvak, Almambet'e “serseri Kalmuk, düşman yenmiş, zafer kazanmış nesne gibi bana ters bakıyor” (96) şeklinde hakaret ederek onun kendisiyle yüzleşmekten korktuğu gerçeği yüzüne haykırması ve Almambet'in “gölge”sini söze dökmüş olur. Bu durum karşısında Almambet, “Öz ana yurdundan ayrılan er bedbaht ve öz soyundan ayrılan yiğit hor ve hakir olur. Bunun içindir ki ana yurdundan ve öz soyundan ayrıлып uzaklara düşen yiğit için ölüm en hayırlı kaderdir. Yabancı illere düşen er için ölüm bir değil bin kerre olurmuş. Böyle hakaret görmektense önündeki Almambet ölsün. Beni hırslandırırırsanız yapamayacağım yok” (96) diyerek gölgesinin kendi içindeki yansımalarını söze dökmüş olur. Ancak Manas'ın araya girmesiyle Almambet ile Çuvak birbirlerinden özür dileyerek barışır ve dost olurlar (97). Almambet'in “gölge”sini söze dökenlerden biri de Konurbay olur: “Bu kaçak Almambet Burutlara [Kırgızlara] sığındı. Bu yaptığı hatırıma geldikçe yüreğim parça parça oluyor” (135), “[h]iç olmazsa şu hain kaçak kulu öldürebilsem, doya doya kanını içsem” (136).

Yıllar önce Konurbay'dan kaçıp Kırgızlara sığınırken izlediği yolu Sırgak'la geri dönen Almambet, bu dönüş esnasında eski elbiselerini atıp kılık değiştirerek Konurbay olur. Bu kılık değiştirme işlemi, simgesel olarak onun benliğinde meydana gelen dönüşüme işaret etmektedir. Nitekim Campbell'e göre gerçek dönüşüm ya da erginlenme için kahraman adayının “dünyevi karakteri(nin) dışarıda kalması, onu yılanın derisi gibi atması gerek[mektedir]” (2000: 110). Bu dönüş esnasında -yıllar önce Konurbay'dan kaçarken- yolda bıraktığı her şeyi tek tek yerinde bulması da Almambet'i çok şaşırtmıştır (102).

Ana yurda dönüş yolculuğu esnasında Almambet'in niyeti, “altı aylık yerden haber alan”, “on günlük yoldan koku alabilen”, “altı günlük uzaktan gelen düşmanı görebilen”, “Kangaylıların bekçisi” kıpkızıl tilkiyi yakalayıp ele geçirmek ve onları bu tilkinin sağladığı avantajlardan mahrum etmektir (İnan, 1985: 100). Almambet'in kurşunu ile yaralanan tilki, Sırgak'ın süngüsü ile öldürülür. Ancak bununla yetinmeyen Almambet, tilkinin “altı” formülistik sayısında gizlenmiş bütün olağanüstü niteliklerini ortadan kaldırmak için onu altı parçaya böler (101). Almambet'in bu işlemi yapma niyetinin, tilkinin “öngörü”, “aklı kurnazca kullanma”, “makul olup olmadığına bakmaksızın faydacı davranma” niteliklerini kendisinde toplamak olduğu öne sürülebilir. Almambet'in, tilkiyi öldürmesi, varlığını “alık” ve “ahmak” olmaktan kurtararak aklının hâkimiyetine girdiğinin somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

“Destanların Kutsal Zamanına Açılma Arzusu” ve Almambet

Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri* adlı kitabında “Yalan(cı) öyküler'in ne zaman ve nerede olursa olsun anlatılabilmelerine karşılık mitler, ancak kutsal bir zaman süresi boyunca (genellikle sonbaharda ya da kışın ve yalnızca geceleyin) ezberden okunmalıdır” (2001: 19) dedikten sonra Stein'den aktarma yaparak “[e]zberden okuma işi güçlü bir büyüyle bir tutulur. Bu her türlü üstünlüğü elde etmeye, özellikle de avda ve savaşta başarı sağlamaya yardımcı olur” (20) açıklamasında bulunmuştur.

Metinde arka tarafında yoğun Çin ve Kalmuk ili bulunan yaralı Almambet, derin bir düşünceye dalarak hatırında kalan eski kahramanlık destanlarından bazı parçaları mırıldanmış ve böylelikle [Almambet'in] bunlardan kuvvet ve teselli almak istediği belirtilmiştir (110). Buradan hareketle “Almambet tarafından eski kahramanlık destanlarına -bilinçli bir şekilde ezberden okunmak suretiyle- etki gücü harekete geçirilmek istenilen birer ‘büyü metni işlevi’ yüklenmiştir” sonucuna ulaşılabilir. Çünkü “[m]itlerin, ezberden okunması sırasında bu masalsi zamana yeniden dönülür, dolayısıyla da anımsanıp yeniden canlandırılan olaylarla ‘zamandaş’ duruma gelinir,

Tanrıların ya da kahramanların varlığına tanık olunur. İnsan mitleri ‘yaşarken’ kutsal olmayan, kronolojik özellikteki zamanın dışına çıkar, nitelik açısından farklı bir zamana, hem en eski hem de sonsuza dek yakalanabilecek olan ‘kutsal’ bir zamana açılır” (Eliade, 2001: 27- 28).

Manas’ın Kırk Günlük Uykusu: Balinanın Karnı

Büyülü eşikten geçişin bir yeniden doğum alanına geçme olduğu fikri, bütün dünyada balinanın karnının rahim imgesiyle simgelenmiştir. Kahraman, eşiğin gücünü ele geçirmek ya da onunla uzlaşmak yerine bilinmeyen içinde kaybolur ve ölmüş gibi görünür (Campbell, 2000: 107). Genel anlamda “balinanın karnı” olarak isimlendirilen kahramanın serüven mekânı karanlık, dar ve kuşatıcı imgeleriyle kahramanın ruh hâlini yansıtan ve onun çıkış noktasını tekrar tekrar teğet geçeceği labirent halinde bir mekândır. Ruhsal aşama kat etmek üzere karanlık ve dolambaçlı yollardan geçmek zorunda olan kahraman, meçhulü kucaklayan bu mekân içerisindeki sembolik seyahatinde birçok şifrelerle karşılaşmakta ve bu şifreleri bir bir çözümlenerek macerasını örmektedir (Özcan, 2003: 80). Metinde Manas; Kalmuklar, Moğollar ve Çinlilerle gerçekleşecek büyük savaş öncesinde “acı tatlı olaylardan sonra kırk gün hiçbir şey düşünmeden istirahat e[der]” (İnan, 126). Çuvak ve Almambet’i düşman kuvvetlerini keşif için gönderdikten sonra da derin bir uykuya dalar. “Ölmüş adam gibi hiçbir şey duy[mamaktadır]” (111). Çuvak, Manas’a keşif sonucu elde ettikleri bilgileri açıklar ve ona “[ç]evremizde düşman, hele Konurbay gibi bir alp bizi yok etmeye çalışırken böyle ölüm uykusuna dalman akıllıca bir iş mi?” (111) diye sorar. Manas’ın kahramanlık serüveninin “balinanın karnı” aşamasına denk gelen bu kırk günlük istirahati ve daldığı derin uykuyu, en büyük yardımcıları olan Sırgak (136), Almambet (140) ve Çuvak (139- 141)’in şehit olmalarına, atı Akkula’nın ölmesine (141) ve kendi ölümüne engel olamaz (145- 156).

Manas’ın Ölümü

Manas, kendisini barış vaadiyle davet edip hile ile süngüleyen Konurbay’ın belinde açtığı yaranın -yardımcıları Sırgak, Almambet ve Çuvak’ın ölümü üzerine yaşadığı son manevi ıstırap nedeniyle- açılması sonucu ölmüştür (148). Başlattığı kahramanlık mücadelesinin kendi payına düşen bölümünü belirli bir olgunluğa ulaştıran Manas, oğlu Semetey’in on iki yaşına geldiği zaman durumdan haberdar edilmesini Kanıkey’e vasiyet etmiş (148) böylelikle kahramanlık mücadelesinin kendisinden sonraki aşamalarını Semetey’e emanet etmiştir.

Semetey’in, babasının kim olduğundan ve başına neler geldiğinden haberdar edileceği yaşın “on iki” olması ve “son savaş”ta Manas’ın kırk yaşından “on iki”sinin şehit olduğunun (142) belirtilmesi okuru “on iki” formülistik sayısı üzerinde düşünmeye sevk etmektedir.**

SONUÇ

Campbell’in *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* kitabında üzerinde durulan “yola çıkış-erginlenme- geri dönüş” şeklinde özetlenen aşama arketipi, *Manas Destanı*’nda babadan oğula, oğuldan toruna emanet edilen yapılanışı ile farklı bir görünüm sergilemektedir. Metin; Manas, Semetey ve Seytek’in üç basamaktan oluşan, art zamanlı kahramanlık serüvenidir. Metinde Manas tarafından temelleri atılan bu serüven, oğlu Semetey tarafından olgunluğa eriştirilmiş ve torunu Seytek tarafından başarı ile sonuçlandırılmıştır. Bu durum, masallarda sıklıkla görülen en küçük ve en akıllı kardeşin zafer kazanması motifi ile benzerlik göstermektedir: “İyi doğmuş Alp Seytek, (...) Er Kıyaz’la Kançora’yı öldürdüğü yerde üç gün rahat yattıktan sonra geniş Kul Ata ırmağı kıyısına, geniş Talas’ın vadisine göçüp geldi. Büyük babası Manas’ın çadır kurduğu yerde çadır kurdu. Üç Koşay denilen yer ile Talas sahillerini elinde tuttu. Talas’tan Taşkent’e kadar uzanan ülkeye hâkim olup ömür sürdü” (İnan, 1985: 213).

** Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* adlı kitabının “Türk Mitolojisinde Renkler ve Sayılar” a ayrılan altıncı bölümünde on iki sayısı için “On iki gök katı ve burada tanrılar ya da ruhlar yaşadığına inanılıyorsa, 12 burç, 12 hayvanlı Türk takvimi, 12 yıldız, 12 çadır, 12 oğul, 12 ayda dogma ve hatta 12 düğme vb. nitelendirmeler rahatlıkla ortaya çıkabilir” (2002: 199) açıklamasında bulunmuştur. Buradan hareketle *Manas Destanı*’nda on iki formülistik sayısının “on iki gök katında bulunduğuna inanılan Tanrı ve ruhlardan güç alma arzusu”yla bağlantılı olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Bu çalışma, destanın ilk aşaması olan Manas'ın kahramanlık serüveni ile sınırlandırılmıştır. "Kahraman" olacağı daha doğmadan annesinin yediği "pars yüreği" vasıtasıyla sezdirilen Manas'ın, ad verme döneminde "Manas" adının Kalmuklar, Çinliler ve Moğollardan gizlenmesine karar verilmiştir. Manas'ın, adının anlamı ile bağlantılı olarak öldürdüğü ilk hayvan fil olmuş, ne zaman öfkelenirse arkadaşları ona parçalayarak öldürmesi için fil getirmiş, davulunu fil derisinden yaptırmış ve Manas'ın düşmanları Kırgızları fillere benzetmiştir. Gerçekleştirilen çözümleme sonucu elde edilen verilere göre metinde yer alan fillerin Manas'ın kahramanlık serüveninin içsel boyutunda onun egosunu temsil ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Manas'ın, atalarını kovuldukları ana yurtlarına kavuşturmak amacıyla çıktığı kahramanlık mücadelesi, "haberci" konumundaki Bokmurun'un "maceraya çağrı"sı ile başlamıştır. Manas'ın eşik ve sınavlarla dolu büyü kahramanlık mücadelesinde en büyük yardımcıları "Almambet", "Çuvak" ve "Sırgak"; en büyük "tiran"ı ise Alevke oğlu Konurbay olmuştur. Metinde "Yaşlı Bilge" arketipinin en güçlü yansıması, Alp Bakay; 'transformative' (değiştirici) özelliği ağır basan "Yüce Ana" arketipinin tespit edilen üç temsilcisi ise Manas'ın annesi Çıyırda Hatun, karısı Kanıkey ve "ahretlik dostum" dediği Saykal'dır. Manas ile karısı Kanıkey, birbirlerinde "anima" ve "animus"larını bulmuşlardır. Gölge arketipi ile "kutsal" destan zamanlarına yeniden açılma düşüncesi ise metne Almambet vasıtasıyla taşınmıştır. Kalmuklar, Moğollar ve Çinlilerle gerçekleşecek büyük savaş öncesi Manas'ın daldığı kırk günlük uyku, onun kahramanlık serüveninin "balinanın karnı" aşamasına denk gelmiş, bu süreçte yardımcıları Sırgak, Almambet ve Çuvak ile atı Akkula öldürülmüştür. Metnin sonunda Manas, kendisini barış vaadiyle çağıran Konurbay tarafından süngülenerek öldürülmüştür. Böylelikle Manas tarafından başlatılan ve olgunluğa ulaştırılan kahramanlık mücadelesi oğlu Semetey'e emanet edilerek metin sona erdirilmiştir.

Semetey'in on iki yaşına kadar Buhara'da dedesi Karahan'ı "baba", annesi Kanıkey'i "abla" bilerek geçirdiği (İnan, 1985: 161) "balinanın karnı" evresi, nişanlısı Ayçörek'e kavuşmak için Çinkoca ve Toltoy ile verdiği mücadele, babası Manas'ın intikamını almak için Konurbay üzerine düzenlediği sefer; Kançora, Er Kıyaz ve Çaçıkey ile gerçekleştirdiği mücadeleler ile oğlu Seytek'in kahraman olma yolculuğu bir başka çalışmada arketipsel sembolizm ve *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* bağlamında incelenmeye değerdir.

KAYNAKÇA

Akengin, G. (1999). *Resimli Hikâyelerin Çocuk Eğitimindeki Rolü ve Manas Destanı'nın Resimlerle Hikâyeleştirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Atak, S. A. (1999). *Manas Destanı'nda Ahlak Anlayışı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Campbell, J. (2000). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi

Çobanoğlu, Ö. (2003). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Eliade, M. (2001). *Mitlerin Özellikleri*. (Çev.: Sema Rifat). İstanbul: Om Kuram Yayınevi.

Eroğlu, C. (1996). *Türk Sosyo- Kültürel Yapısı İçinde Manas Destanı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Fordham, F. (2008). *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Say Yayınları.

Fromm, E. (1997). *Rüyalar Masallar Mitoslar*. İstanbul: Arıtan Yayınevi.

Gökeri, A. İ. (1979). *Arketiplere Dayanan Yeni Bir İnceleme Yönteminin Tanıtılarak İngiliz ve Türk Edebiyatında Bazı Romans ve Epik Niteliğinde Yapılara Uygulanması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara.

Hooke, S. H. (1991). *Ortadoğu Mitolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.

- İnan, A. (1985). *Manas Destanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kaplan, M. (1985). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri*. İstanbul:Dergâh Yayınları.
- Karakurt, D. (2011). *Türk Söylence Sözlüğü*. Web: <<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/tr/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>> adresinden 30 Mayıs 2014 tarihinde alınmıştır.
- Kılıç, H. (2006). *Manas Destanı'ndaki Türkiye Türkçesine Benzer Kelimeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Naskali, E. G. (1996). “*Manas Destanı'nda Kırk Yiğit (Niçin Kırk Yiğit)*”. Web: <http://www.tdk.gov.tr/images/css/TDD/1996s529/1996s529_00_17_E_G_NASKALI.pdf> adresinden 30 Mayıs 2014 tarihinde alınmıştır.
- Özcan, T. (2003). “*Oğuz Kağan Destanının Kahramanlık Mitosu Bakımından Çözümlemesi*”. *Milli Folklor Dergisi*. 57. 76- 81.
- Reichl, K. (2002). *Türk Boylarının Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Roux, J. P. (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Uludağ, S. (2001). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Urayimova, Ş. (2001). *Manas Destanı'nın Tarihi Tabakaları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Vural, F. G. (2013). *Manas Destanı'nda Yer Alan Müzikal Ögeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yazgan İnanç, B., Yerlikaya, E. E. (2012). *Kişilik Kuramları*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Yıldız, N. (1994). *W. Radloff'un Derlediği Manas Destanı Metni ve Destandaki Kırgız Kültürü İle İlgili Tespitler ve Değerlendirmeler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldız, N. (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, M. (1999). *Manas Destanı'nın Epik Kurallara Göre İncelenmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.